

## *Res cogitans* és a történetek

DOI: <https://doi.org/10.70510/mfsz.20358>

A következő gondolatmenet megfogalmazására jelentős részben az a meghatározatlan rossz érzés sarkallt, ami mindig hatalmába kerít, mikor az ún. „karteziánus ego” kárhoztatásáról olvasok a legkülönbözőbb filozófiai irányzatokhoz tartozó szerzőknél. Nem állítom természetesen, hogy Descartes és a *res cogitans*-ként az elmélet baconi színpadára állított én hibátlan konstrukció volna. Azt azonban állítom, hogy súlyos hibát követnénk el, ha az emberiség 19–21. századi téveszméit, tévútjait, akár bűneit is a teoretikus reflexió szintjén továbbra is mind valami olyasminak a nyakába varrnánk, amit szokássá vált csak így egyszerűen *cogitónak* nevezni. Ez úgy áll elő, hogy kimondva vagy kimondatlanul, meglehetősen leegyszerűsítések nyomán kilúgozódik Descartes komplex gondolatmenete, amely igazából még a saját írásaiban is eltérő változatokban jelenik meg. Ez a „cogito” valamiféle erős, identikus én fogalmára referál, melynek ellentétéként olyasvalami tűnik fel az e két szélső pólus megjelenésével konstituálódó „egológiai” dimenzióban, amit interdiszciplinárisan „énvesztésként” szokás emlegetni, sőt már-már propagálni is, részben mindennemű identitás-ipszeitás frivol tagadása révén, részben azért, hogy a magasrendű kognitív és érzelmi mintázatú lények helyett a legkülönbözőbb területeken a minél kevésbé szofisztikált, állati, esetleg növényi kognitív és érzelmi mintázatok, végső soron a póre testiség válik előnyben részesítendővé.<sup>1</sup> Ennek kísérőjelenségeként szokássá vált Hume nyomán az én helyett „szelf”-ről beszélni<sup>2</sup> – mintha bármi is megoldódna azzal, hogy kimondva-kimondatlanul valamiféle „testté lett/tett elme”, *embodied mind*

<sup>1</sup> Itt az egyik oldalon például az érzelempszichológiai kísérletekben alkalmazott majmokra, macskákra, patkányokra gondolok, amelyek kísérleti helyzetekben tanúsított viselkedésből szokás extrapolálni az emberi viselkedésre, a másikon pedig a Nietzsche és Heideggerre támaszkodó gondolkodók sorára, ami az utóbbi évtizedekben beletorkollik a „poszt-” helyett már-már egyre inkább anti-humánnak nevezhető viszonyulásba a természet egészéhez.

<sup>2</sup> Izgalmas megfigyelni, hogy Bence György valami okból még „én”-ként adta vissza azt, amit Hume *self*-nek nevezett. Talán azért, mert még „nem látta, hogy jön” az új trend, vagy azért, mert úgy vélte, föl lehetne még tartóztatni.

kerül a *cogito* helyébe.<sup>3</sup> Ezen aztán – ismét csak kimondva-kimondatlanul – vég-ső soron valamilyen agyi struktúrát kellene érteni, ahhoz hasonlóan, ahogyan a „mentális kép” kifejezést a Changeux-éhoz hasonló nézeteket valló neurobiológusokat, neurokémikusokat követve szokás lett valamilyen, az agyban tetten érhető jelenséggként értelmezni, mintha ezzel máris megoldódott volna – illetve azért, hogy megoldottként tűnjék fel – az a probléma, amely abból fakad, hogy a „mentális” kifejezés óhatatlanul is a hagyományosan önállónak tekintett szelle-mi szférára utal, s így elvileg nem teszi lehetővé a kifejezés alkalmazását valami testre, még ha a „testi” szó a legmagasrendűbben szervezett testet, vagyis az agyat jelöli is.<sup>4</sup> Nem is nagyon közvetetten jelenítik meg ezt a legnagyobb erővel tán Nietzsche-től propagált<sup>5</sup> új attitűdöt lélekhez és testhez a mindennapi élet olyasfajta jelenségei, mint az „az vagy, amit megeszel, amit magadba töltesz”-hez hasonló divatos marketingszlogenek, melyek gyakorlati / gazdasági hatékonyságát növeli az olyan új – szekuláris – „kultuszok” tömege, mint a protein, a fitnesz, a wellness, a sport, a harc, a gasztronómia, a kábítószeres, az erőszak, a primitív ritmusokra épülő „mélynyomó” zenepótlékok stb. kultusza.

Mindez sajnálatos módon azt is jelenti, hogy a mindennapok emberétől egyre távolabb került az az önálló gondolkodás, ítéletalkotás, amelyet a „*cogito*” nem is oly rejtett parafrázisa tesz meg antropológiai állandónak az *Értekezés a módszeréről* első bekezdésében<sup>6</sup> – miközben persze ki az manapság, a „poszthumán” és a nyomában kialakított környezeti etikák korában, aki ma még *elkülöníteni* szeretné az embert az állattól, nem pedig összeboronálni őket? Az önálló ítéletalkotás hiányában pedig egyre inkább önjelölt vagy kijelölt véleményformálókra, hangadókra, megmondóemberekre, a ma divatos *influencerekre* testálódik a gondolkodás irányítása, egyre fokozódó mértékben támaszkodva arra a nagy tömeg „vasra” és „nagy nyelvi modulra”, amelyet „mesterséges intelligenciának” szokás nevezni.<sup>7</sup>

E folyamat számomra megkérdőjelezendő, ellensúlyozandó, sőt alapvetően vissza is fordítandó volna – ha még lehetséges volna. Ez legelőször is azt kellene

<sup>3</sup> Igazából még az a nyelvcsere is megérne egy külön vizsgálódást, amelynek során a latin filozófiai műnyelv angollá alakul e fogalmi változások kísérőjelenségeként.

<sup>4</sup> Lásd erről Ricoeur ellenvetéseit Changeux-sal szemben a *Természet és a szabályok* címen magyarul is kiadott beszélgetéssorozatban.

<sup>5</sup> Lásd például „A test megvetőiről” szóló szakaszt az *Így szólt Zarathustra* előszavában.

<sup>6</sup> „A jó érzék a legjobban elosztott dolog a világon: mindenki úgy véli, annyira jól el van látva vele, hogy még azok is, akiket a legnehezebb kielégíteni minden más dologban, ebből még ők sem szoktak többre vágni, mint amennyijük van. Nem valószínű, hogy ebben mindenki téved; ez a körülmény inkább arról tanúskodik, hogy az a képesség, amellyel jól ítélünk és az igazat elkülönítjük a hamistól – ami voltaképpen értelemben pontosan az, amit jó érzéknek vagy észnek nevezünk – a természet tekintetében egyenlő minden emberben;” *Értekezés a módszeréről*, 1. rész; ez a módosított fordítás Descartes 1650/2012 171. oldalán található.

<sup>7</sup> Mivel állandóan egyes számot használva szokás beszélni arról a gépezetről, el lehetne játszani a gondolattal, hogy a heterodox Arisztotelész-értelmezések által az egész emberiségben egyetlennek tekintett *intellectus agens* elszegényített változatát is láthatnánk benne.

jelentse, hogy visszavesszük az elbirtokolt „intelligencia” kifejezést és visszaadjuk az elmélyült „természetes” gondolkodásnak az őt megillető ranggal együtt, és felvállaljuk, hogy gondolkodó ének, lények, vagyis *ego*, *substantia* avagy *res cogitans*-ok vagyunk valamennyien, kik épp ezen az alapon nemcsak, hogy igényt tarthatunk az „ember” minősítésre, de büszkén fel is vállaljuk, hogy ehhez a *species*-hez tartozunk – bármennyire anakronisztikusan cseng is ez manapság. Ez egyszersmind azt is jelentené, hogy a demokráciát végre egyszer nem lefelé, hanem fölfelé nivellálva próbálnánk meg működtetni: a lábjegyzetben idézett descartes-i szövegrészre gondolva mondhatnánk, hogy a mindenkinek egyformán jutott *bon sens*-ból, „jó érzékből” vagy „józan észből” nem a kiműveletlen, hanem a *studium bonae mentis* révén kiművelt változat érdemelné ki a nyilvános térben, társas médiában zajló véleményformálás (*influencing*) lehetőségét. Ha nem így történik, akkor egyrészt könnyen kiüresedhet – már ha még nem üreseedett ki – annak a kommunikatív etikának az alapgondolata, amelyet minden demokratikus politikai berendezkedés alapjának kell tekintenünk – anélkül, hogy ezzel elköteleződnenk Habermas konkrét etikai rendszere mellett –, másrészt pedig a szintén életbevágó másik alapgondolat, az elismerés a nem valódi megfontoláson alapuló partikularitások másságát – vagy épp vezér által megkövetelt egyformaságát – szentesítené.<sup>8</sup>

Ehhez – tisztán filozófiai nézőpontból – arra volna szükség, hogy a gondolkodásnak, illetve a gondolkodó éneknek ne ahhoz a karikatúrájához kötődjünk, amellyel rendszeresen találkozunk még filozófiai írásokban is, illetve hogy felvállaljuk ezt az ént, amely jóval összetettebb annál, semmint hogy a pusztá testépítéshez, szüntelen fogyasztáshoz fűződő gazdasági és politikai érdekek öntudatlan s restségtől sem mentes kiszolgálóiként, „egydimenziós emberekként” éljük életünket. Írásom voltaképp kiállás kíván lenni a teljes elszigeteltségbe kényszerített, menthetetlenül szolipszistaként feltüntetett *res cogitans*-szal szemben a „hatásösszefüggésben álló” *res cogitans* mellett. Ezzel az egyik oldalon a méltatlanul elfeledett Wilhelm Schappra utalok, akinek műve nyomán akár „történetekbe kötött” (*in Geschichten verstrickt*) *res cogitans*-ról is lehetne beszélni,<sup>9</sup> míg a másik oldalon egyrészt Farkas Katalin „szubjektív nézőpontjára”,<sup>10</sup> másrészt Bernáth László morális felelősségről vallott meggyőződésére is gondolok, amely egy ponton maga is a *substantia cogitans* erős fogalmát posztulálja s értelmezi újra.<sup>11</sup>

<sup>8</sup> Ezzel természetesen nem a fogyatékossgal élők elismerésének szükségességét kérdőjelezem meg, hanem igazából épp arra utalok, hogy minél nagyobb támogatást biztosítva számukra a lehetőségekhez képest el kellene juttatni őket a megfontolt döntéshozáshoz.

<sup>9</sup> Lásd Schapp 1953 (azóta több kiadásban is megjelentette a Klostermann Kiadó).

<sup>10</sup> Lásd Farkas 2008.

<sup>11</sup> Örömmel olvastam Bernáth 2018-ban a következő sorokat, melyek teljesen egybevágnak az én elgondolásommal, bár egészen más úton jutott el hozzájuk a szerző: „Csak akkor létezik a kontrollnak ez az erős formája, ha mi, emberek olyan szubsztanciák vagyunk, akik rendelkeznek olyan szubsztanciális erővel, amely egyrészt nem vezethető vissza a tulajdonsá-

Azt szeretném tehát elérni, hogy tisztábban lássuk az európai kultúra kora újkori alapító gesztusát, az ún. „cogito-érvet”, s a „gondolkodó én” ebből fakadó koncepcióját. Kiindulópontként idézzük föl az alapszöveget az *Elmélkedések az első filozófiáról* második elmélkedéséből:

Oly marcangoló kételyek közé vetett a tegnapi elmélkedés, hogy most már nem vagyok képes nem emlékezni rájuk, ugyanakkor az utat sem látom, amelyen haladva megszabadulhatnék tőlük. (...)

(V)égül is le kell szögezni: az „én vagyok, én létezem” kijelentés – valahányszor ki mondom, vagy elmémmel megragadom – szükségszerűen igaz.

Most azonban még nem látom pontosan, mi is vagyok, ti. mi az az én, aki immár szükségszerűen vagyok. (...)

A gondolkodás? Itt a felfedezés: a gondolkodás – van; egyedül a gondolkodás az, amit nem lehet elszakítani tőlem. Én vagyok, én létezem; ez bizonyos. De meddig? Hát mindaddig, amíg gondolkodom; hiszen ha teljességgel megszűnnék gondolkozni, talán még az is lehetséges volna, hogy egyáltalán nem is létezem. Csak azt fogadom most el, ami szükségszerűen igaz; csak és kizárólag gondolkodó dolog vagyok tehát, azaz elme, vagyis lélek, vagyis értelem, vagyis ész – olyan kifejezések ezek, amelyek jelentése korábban számomra ismeretlen volt. De most már aztán igazi dolog vagyok, s igaz módon létező; de vajon milyen dolog? Mondtam már: gondolkodó. (AT VII. 24, 25, 27; Descartes 1640/1994. 33, 34, 36.)

A bevezetőben mondtak alapján egyértelmű, hogy nem a *cogito*-tétel logikájával foglalkozom most,<sup>12</sup> hanem azzal, amit D. Kambouchner a *Descartes nem mondta* című könyvecskéjében az első princípium azon részének tekint, amelyeknek a puszta logikai érdeklődésen túl is van jelentősége.<sup>13</sup>

Ami alapelv az elmeként tekintett létezésemben (...), az a gondolkodó dologként értett természetem is, amilyennek felfedezem amaz első gondolat („Én vagyok, én létezem (...)”) folyományaként és mindig a legnagyobb fokú kétely feltételével. (...) (A)z emberi lélek újkeletűen szigorú eszméje ez, ám egyszersmind a gondolkodás újkeletűen tág eszméje is, mely utóbbi egészen odáig megy, hogy szubjektív aspektusába belefoglalja nem csupán az akarást, de még az elképzelést és az érzékelést is. (Kambouchner 2015. 68. skk.)<sup>14</sup>

gokból fakadó hatóerőkre, másrészt egyáltalán nem a természeti törvények vagy a múlt eseményei kontrollálják, hanem éppen a cselekvő mint szubsztancia gyakorol végső és közvetlen kontrollt felette.”

<sup>12</sup> E logikai jellegű vizsgálódást illetően ásd Altrichter Ferenc és Komorjai László korábban lábjegyzetben említett írásait.

<sup>13</sup> Kambouchner 2015. 68. skk.

<sup>14</sup> Ce qui est principe, dans mon existence en tant qu’esprit (...) /C/’est aussi ma nature de chose qui pense, telle que je la découvre à la suite de cette première pensée et toujours sous la condition du plus grand doute. (...) (U)ne notion nouvellement strict de l’âme humaine et

Ebből az állásfoglalásból egyrészt azt emelném ki, hogy e megközelítés fényében a nevezetes descartes-i kételyre olyanként kell tekintenünk, amit egyáltalán nem tudtunk le egyszer s mindenkorra egy formális tétel – „Én vagyok, én létezem”, „a gondolkodás – van” stb. – kimondásával. Tehát nem valamilyen mindentudó *deunculust* hoz létre Descartes *res cogitans*-ként, hanem – ha már, akkor – inkább *homunculus*-t, de nem a goethei értelemben, hanem olyasvalamiként, olyasvalaminek a létezéséről bizonyosodva meg, amiről lényege szerint állítandó, hogy „természete erőtlen”, ahogy az *Elmélkedések* utolsó mondatában olvassuk.<sup>15</sup> Ezt megerősíti a második elmélkedés jól ismert részlete is:

Mi vagyok tehát én? Gondolkodó dolog. Mit jelent ez? Nyilvánvalóan kételkedő, megértő, állító, tagadó, akaró, nem akaró, de ugyanakkor elképzelő s érzékelő dolgot is.

Bizony nem kevés ez, ha csakugyan mind hozzám tartozik. De miért ne tartoznék hozzám? Nem én vagyok tán, aki már-már mindenben kételkedem, aki azonban néhány dolgot mégiscsak megértek, aki ezt az egyet igaznak állítom, a többit pedig tagadom, aki többet akarok tudni, aki nem akarom, hogy megtévesszenek, aki – akaratlanul is – sokmindent elképzelek, s aki sokmindent érzéki eredetűnek találok? Mi az ezek közül, ami – még ha folyton-folyvást aludnék is, még ha az, aki megteremtett, amennyire csak tőle telik, megtévessztene engem – nem ugyanúgy igaz, mint az, hogy én vagyok? (Descartes 1640/1994. 38.)

Másrészt azt is fontos kiemelni, hogy a gondolkodás már a második elmélkedésből vett iménti idézet értelmező folytatásában, illetve a harmadik elmélkedés első bekezdésének latin verziójában is magában foglalja az akarást és az érzékelést.

Mi az, ami megkülönböztethető gondolkodásomtól? Mi az, amiről azt lehetne mondani, hogy különbözik tőlem? Hiszen hogy én vagyok az, aki kételkedem, aki megértek, aki akarok, mindez olyannyira nyilvánvaló, hogy semmit sem találok, ami által evidensebbé volna tehető. De még az is én magam vagyok, aki elképzelek; hiszen még akkor is, ha esetleg (...) egyetlen elképzelt dolog sem volna valóságos, mégis, maga a képzelőerő valóban létezik, s részét képezi gondolkodásomnak. Végezetül ugyancsak én vagyok, aki érzékelek, vagyis aki a testi dolgokat mintegy az érzékek útján fogom fel, ti. amikor fényt látok, zajt hallok, meleget érzékelek. De tegyük fel, mindez hamis, merthogy alszom. Az azonban nyilvánvalónak látszik, hogy látok, hallok, felhevülök.

une notion nouvellement large de la pensée, cette dernière allant jusqu'à envelopper sous leur aspect subjectif, non seulement l'action de vouloir, mais l'imaginer et le sentir.

<sup>15</sup> „Mínthogy azonban szükségképp cselekednünk kell, s mínthogy a cselekvés e kényszerre nem hagy mindig időt az efféle alapos vizsgálódásra, el kell ismernünk, hogy az emberi élet az egyes dolgokat illetően gyakorta ki van téve a tévedés veszélyének, s végül is be kell látnunk, hogy természetünk erőtlen.” (Descartes 1640/1994. 108 (AT 7. 90).)

Ez utóbbi nem lehet hamis, és éppen ez az, ami bennem érzékelésnek nevezhető. S ha pusztán ennyit értünk e szón, elmondhatjuk, nem más ez, mint gondolkodás. (Descartes 1640/1994. 38.)

Azért hangsúlyoztam az imént a harmadik elmélkedés elejének *latin* verzióját, mert amit a latinban találunk, az magyarul így szól:

Én gondolkodó dolog vagyok, azaz kételkedő, állító, tagadó, egy keveset ugyan megértő, ám annál többet nem ismerő, akaró, nem akaró, elképzelő s még érzékelő is. (Descartes 1640/1994. 45).

A *francia* verzió viszont ismeretes módon kibővíti a latinban adott felsorolást a gondolkodással egyívású mentális, vagy legalább mentális összetevőt is igénylő tevékenységek köréről, mikor így fogalmaz:

Én gondolkodó dolog vagyok, azaz kételkedő, állító, tagadó, egy keveset ugyan megértő, ám annál többet nem ismerő, *szerető*, *gyűlölő*, akaró, nem akaró, sőt még elképzelő is és érzékelő. (AT IX. 27)<sup>16</sup>

Vagyis a latinban adott felsoroláshoz a francia hozzáteszi a „szerető, gyűlölő” kifejezéseket.

Arról persze soha le nem zárható vita folyik a szakirodalomban, hogy ez Descartes saját betoldása-e, vagy a fordítóé. Én azonban amondó vagyok, hogy e vita filozófiai nézőpontból haszontalan: előre tekintve a *Lélek szenvedélyei* című írásra, nem lehet igazán kétséges, hogy legalább a szenvedélyek említett két fő fajtájának, a negyedik s ötödik „elsődleges szenvedélynek” – a szeretetnek és gyűlöletnek –, amelyekben az érzékelés és a képzelet mellett definíció szerint az akaratlagosságnak is kitüntetett szerepe van,<sup>17</sup> helye kell legyen a gondolkodás módozatai között. Ennek alapján pedig már azt is könnyen beláthatjuk, hogy az így felfogott *res cogitans* számára a gondolkodás alapállapota nem valamilyen teoretikus visszavonultság a mindennapi tevés-vevéstől, hanem éppenséggel általános kitettség a dolgok ránk hatásának, illetve annak kényszere, hogy az érzékelés, kételkedés, elképzelés, akarás, nem akarás, állítás, tagadás, szeretet, gyűlölet módozataiban – s bizonyára a belőlük összetevődő módozatokban is – folyamatosan szét legyen szóródva.<sup>18</sup> E szétszóratásból Descartes egyrészt maga

<sup>16</sup> Je suis une chose qui pense, c'est-à-dire qui doute, qui affirme, qui nie, qui connaît peu de choses, qui en ignore beaucoup, qui aime, qui hait, qui veut, qui ne veut pas, qui imagine aussi, et qui sent.

<sup>17</sup> „79. § A szeretet a léleknek a szellemek azon mozgása által előidézett megmozdulása, amely a lelket *akaratlagos* kapcsolódásra ösztönzi azokhoz a tárgyakhoz, melyek megfelelőnek tűnnek a számára;” Descartes 1650/2012, 105. Saját kiemelésem.

<sup>18</sup> E tekintetben izgalmas párhuzam kínálkozik Pascal *divertissement*-fogalmával. Erről lásd Pavlovits 2010. 251. skk.

az első filozófiát lehetővé tevő elmélkedés révén igyekszik eljutni szétszórátáson *innen* önmagához, ahogyan a harmadik elmélkedés bevezetője a misztikát megidéző módon fogalmaz:

Most pedig lecsukom a szemem, fülemet betapasztom, elcsitítom valamennyi érzéke-  
met, s a testi dolgokat ábrázoló valamennyi képet vagy kitörlöm gondolkodásomból,  
vagy ha ez nem is lehetséges, legalábbis semmilyen jelentőséget nem tulajdonítok  
nekik, lévén hamisak és megbízhatatlanok. Így *egyedül önmagamhoz* szólva, s az ed-  
digieknél *mélyebben magamba tekintve* arra fogok törekedni, hogy fokról fokra haladva  
mind közelebbi és meghittebb ismeretségbe kerüljek *önnönmagammal*. (Descartes  
1640/1994. 45; saját kiemeléseim – B.G.)

Másrészt azt állítom, hogy a történetmondás, az elbeszélés is olyan eszköz, amely-  
lyel valamiféle önmagához igyekszik eljutni *res cogitans*, a „gondolkodó dolog”.  
Ez az út azonban nem a szétszórátáson *innen* vezet, hanem annak módozatain  
*keresztül*. Ennek kiváló példája már maga az *Elmélkedések* többretegű narratívája  
is, melyet korábban magam is elemeztem,<sup>19</sup> mostanában pedig Schmal Dániel  
boncolgat,<sup>20</sup> de természetesen az *Értekezés a módszerről* önéletrajzi elbeszélésbe  
ágyazódó egész gondolatmenete a legjobb példa rá, amihez hozzákapcsolható  
akár az a Leibniz által is emlegetett, Erzsébet hercegnőnek elbeszélte történet  
Descartes-nak egy kancsal lánnyal való ifjúkori találkozásáról, mely mélyen, tu-  
datalatti módon volt jelen én-életében egészen addig, amíg rá nem döbrent a  
jelentőségére, vagyis tudatossá nem vált és felszínre nem került.

Szerintem nem túlzás azt állítani, hogy e kettős „autentikációban”, igazi  
önmagunk elérésének, illetve kialakításának e két módjában egyfajta narratív  
ipszeitás képződésének vagyunk tanúi, anélkül természetesen, hogy ez bármi-  
képp is reflexió tárgyává vált volna Descartes-nál.

Ezzel tulajdonképp valami olyasmit állítok, mint amit korábban a Descartes  
és Kant című írásomban állítottam,<sup>21</sup> vagyis, hogy a descartes-i *ego* még *res cogi-  
tans* – „gondolkodó dolog” – mivoltában sem valamilyen a testi dolgok mintájára  
felfogandó, folyamatosan, változatlanul, egy meghatározott módon létezőnek te-  
kintendő dolog. Csak most nem az *ich kann* előképét szeretném felmutatni Des-  
cartes-ban, hanem inkább a narratív ipszeitás gondolata felé vezető filozófiai út  
egyik állomását. Ebben az értelemben sem véletlen, hogy Georg Misch a nagy  
önéletírás-történeti munkájában oly kitüntetett helyet jelölt ki Descartes-nak és

<sup>19</sup> Boros 2010. 223–284.

<sup>20</sup> A tekintélyről szóló ELTE-konferencia írásait tartalmazó *Magyar Filozófiai Szemle* számban (Schmal 2023).

<sup>21</sup> Lásd Boros 2010. 445–458, továbbá az „Interioritás, szubjektivitás, interszubjektivitás” című tanulmányt (uo. 459–470).

módszerről szóló értekezésének.<sup>22</sup> Rokonítható ez az állásfoglalás kicsit azzal is, amit Kambouchner ír említett könyvében azok ellen, akik az általa ott „emberi léleknek” nevezett *res cogitans* egyszerűségét állítják, természetesen vádként értelmezve ezt az állítást.

(H)a az persze bizonyosan igaz is, hogy Descartes számára a lélek szubsztancia, akkor az is igaz, hogy ezt a szubsztanciát sosem mondja egyszerűnek abban az értelemben, amelyben kizárná a különbözősége valamennyi fajtáját. Egyetlen szöveg jeleníti meg egyszerűként, az 1648-ban megjelentetett *Notae in programma quoddam*. (...) Mit jelent mármint ez az egyszerűség, amely itt egyaránt megilleti a testet és a lelket az emberi természet összetettségével szemben? Semmi mást, mint egyfajta ontológiai homogeneitást, ami nem zárja ki sem a *módozatok* sokféleségét (másként: a sokféleképp módozatokká redőzöttséget), sem valamiféle különbözőségek általi konstitúciót, sem pedig – ha a testekre gondolunk – az oszthatóságot. (Kambouchner 2015. 73. sk.)<sup>23</sup>

Bizonyára ennek fényében kell értelmezni azt is, amit Descartes hatodik elmélkedésében olvasunk:

Az sem lehetséges, hogy az akarást, az érzékelést, a megértést és a többi képességet az elme részeinek nevezzük, hiszen egy és ugyanaz az elme az, amelyik akar, amelyik érzékel, amelyik megért. Ezzel szemben nem gondolhatok el egyetlen testi, vagyis kiterjedt dolgot sem, amit ne oszthatnék könnyedén részekre gondolkodásomban, s amiről ily módon ne látnám be, hogy osztható. (AT 86; Descartes 1640/1994. 104.)

Azért tartom fontosnak mindezt kiemelni, mert segítségével elháríthatónak vélem Descartes feje fölül a vádat, hogy a *res cogitans* tételezése eldologiasítaná, „reifikálná” az ént, vagyis létmódját az egyértelműen meghatározott dolgokéval azonosítaná. Azt hiszem, e vád fölbukkanásának oka az, hogy az értelmezők éppen úgy nem tudtak s továbbra sem tudnak megszabadulni attól a természetes

<sup>22</sup> So treten nun innerhalb der durch die Humanisten zur Herrschaft gebrachten literarischen Biographie die Selbstdarsteller auf, welche den Studienbericht und die Erörterung der Berufswahl in die Richtung der Entwicklungsgeschichte fortbilden. Ihr Höhepunkt liegt in Descartes' "Discours de la méthode". Ihr gemeinsamer Grundzug ist der konstruktive in den Stufen: zu Beginn der Zweifel am Bestande des überlieferten Wissens, dann das unmittelbare ans Leben sich wenden, um aus seinen unverfälschten Zügen die lautere Wahrheit zu erkennen, endlich der Gewinn einer festen Position des Denkens und sittlichen Lebens (Misch 1969. 733).

<sup>23</sup> (...) si, pour Descartes, l'âme est assurément substance, cette substance n'est jamais dite simple au sens où elle ne supporterait aucune espèce de différenciation. Un seul texte la présente comme simple, et c'est la plaquette publiée en 1648 sous le titre: *Notae in programma quoddam*. (...) Qu'est-ce néanmoins que cette simplicité qui revient ici au corps comme à l'âme, par opposition à la nature composée de l'homme? Rien d'autre qu'une homogénéité ontologique qui n'exclut ni la multiplicité des *modes*, ni une constitution différenciée, ni même – pour le corps – la divisibilité.

készítetéstől, melynek egyik fajta megjelenését maga Descartes konstatálja önmagán a második elmélkedésben, másik fajtájának fő példáját pedig Erzsébet hercegnő első, Descartes-nak írott leveleiben láthatjuk. A második elmélkedésben a következőket olvassuk:

Mindazonáltal még mindig úgy tűnik, s *nem tudom megállni, hogy ne úgy higgyem*, hogy azokról a testi dolgokról, amelyeknek képei a gondolkodásomban formálódnak, s amelyeket maguk az érzékek tárnak fel, sokkal határozottabb ismerettel rendelkezem, mint magamnak arról a nem tudom mijéről, amiről nem tudok képzeleti képet alkotni. (AT VII. 29; Descartes 1640/1994. 39; saját kiemelésem – B.G.)

Descartes tehát saját magáról beszélve is hangsúlyozza, hogy a testi *dolgok* kétféleképp is elkerülhetetlenül elébe tolazkodnak a szellemi, a gondolkodó dolgoknak.<sup>24</sup> Egyrészt abban az értelemben, hogy a mindennapi tudat határozottabb ismerettel vél rendelkezni róluk, mint a gondolkodókról, melyeknek alapvetően más létkarakterét, azaz meghatározatlanságát jól érzékelteti az iménti idézetben a „magamnak nem tudom mijéről” kifejezés. Másrészt abban a másik értelemben, hogy amikor a gondolkodó dolgok testi dolgokra gyakorolt hatását próbáljuk értelmezni, akkor minden ellenkező ismeretünk dacára a fizikai dolgok közötti egymásrahatás valamiféle analógiájára próbáljuk felfogni – vagyis a képzelet módján próbáljuk megragadni – azt is, aminek semmi köze sincs a fizikai dolgokhoz, s így tendenciaszerűen „eldologiasítjuk”, „reifikáljuk”, a kiterjedt dologhoz hasonlítjuk. Ez az, aminek példájával az első Erzsébet-levelekben találkozunk.

Mindezek felmutatásával nem annyira a Descartes-filológia szempontjából szeretném védhetővé tenni *res cogitans*-t, mint inkább *filozófiailag* igyekszem elfogadhatóvá tenni, miközben egyszersmind elmélyíteni is törekszem azt, amit Descartes és a humanista retorikai hagyomány kapcsolatáról mások is írtak, magam is leírtam korábban.<sup>25</sup> Arról van szó, hogy Descartes egyfelől deklarálja a hagyományos humanista műveltségismény elemeinek haszontalanságát a matematikára orientálódó új tudományos filozófia nézőpontjából, másfelől viszont maga is alkalmazza ugyanezeket az elemeket: szövegei retorikailag finoman csiszoltak, és döntő helyeken még történeti elbeszéléseket is alkalmaz. Ezzel kapcsolatban azt is fontos látnunk, hogy Descartes-nál a történetek elbeszélése nem pusztán automatizmus, s nem is csupán a megértés megkönnyítésének eszköze – bár természetesen az is.<sup>26</sup> Ennél lényegesebbnek látom, hogy az elbeszélt történetekben az ipszeitás sokféleképp redőződő descartes-i narratív konstitúciójának elemeit is megpillanthatjuk. Ez pedig összekapcsolható Descartes-nak

<sup>24</sup> Itt kitekintés lehetősége nyílik Spinoza „naphasonlatára”.

<sup>25</sup> Lásd Boros Gábor: Descartes, retorika, humanizmus, In Boros 2010. 419–434.

<sup>26</sup> Hiszen amikor az „analitikus” módszernek a „szintetikkussal” szembeni elsőbbségéről írt, akkor erre is felhívta Descartes a második sorozat ellenvetések szerzőinek figyelmét.

a nyelvre vonatkozó reflexióival arra gondolva, amit az *Értekezés* ötödik részének emlékezetes részletében mond az észről mint egyetemes eszközzől, amelyet alkalmazva vagyunk képesek a nyelv használata során arra, hogy mondandónkat mindig hozzáigazítsuk a változó élethelyzetekhez. Ez nemcsak azért lehet érdekes, hogy elkülönítsük „autentikus” magunkat például a papagájoktól, illetve az egyszerűbb gépi „beszélőktől”, melyek betanulnak és kontextustól függetlenül adnak vissza egy és csak egy meghatározott szöveget, vagy magunktól, amikor reflektálatlanul hagyjuk magunkat akár tévútra is vezetni a „megszokott beszédmódtól”<sup>27</sup>, hanem azért is, hogy azt mondhassuk, az élettörténeti narratíva más és más jellegű lesz ahhoz alkalmazkodva, hogy más és más irodalmi kontextusban vagy beszédsszituációban kerül alkalmazásra: az *Értekezés*ben megjelenő narratíva egészen más, mint az, amelyik az *Elmélkedéseket* szövi át. S persze azért is, hogy lehetővé tegyünk az emberi nyelvhasználat összekapcsolását a *res cogitans*-szal, megnyitva az utat a nyelv mint szimbolikus forma cassireri koncepciójának descartes-i előképéhez, illetve még ahhoz a következő lépéshez, amellyel Misch és Ricoeur továbbmegy ezen az első szinten, és legalábbis bizonyos nyelvhasználati területek szempontjából – amilyen az irodalom vagy a teológia – bevezeti azt, amit Misch „evokatív” nyelvhasználatnak nevez, Ricoeur pedig második – vagy az ő szempontjából a tulajdonképpeni – szimbolikus jelentésrétegnek.<sup>28</sup> Anélkül, hogy ebbe a problémakomplexumba most megpróbálnék behatolni, legyen elég csak magának a *res*, „dolog” szónak a példájára utalni. Hiszen a fizikai hangok sora – r-e-s, d-o-l-o-g – már pusztán azáltal is kiemelkedik a többi fizikai dolog köreiből, hogy *res cogitans* – és csak ő – felruházta az első, cassireri értelemben vett szimbolikus dimenzióval, és így az ő – és csak az ő – létén keresztül a pusztá fizikai dologként értendő hangsorból *megértett nyelv konstituálódik*. Innen pedig továbbléphetünk a Misch-Ricoeur-féle evokatív, illetve második szimbolikus dimenzió felé azáltal, hogy – kézenfekvő módon – magát a *res*, a „dolog” hangsort sem hagyjuk meg mindennapi értelmezésének közegében – amely értelmezés óhatatlanul és automatikusan a testi jellegű dolgokhoz hasonlít mindent, amire a *res*, a „dolog” hangsort aggatja –, hanem fölvetjük a dolognak nevezett létezők közötti alapvető differenciálás, és ezzel más típusú, más létmódú „dolgok” elismerésének a lehetőségét, sőt szükségszerűségét.

Vagyis mindannak ellenére, amit a „posztmodern” filozófiában a descartes-i *cogito* „nyakába” szokás „varni”, a gondolkodásnak a *cogito*-gondolatmenetben megjelenő kitüntetettségből semmiképp sem következik szükségszerűen valamifajta „esszencialista” énfelfogás. A *cogitóból* ugyanis egyfelől persze lehet a

<sup>27</sup> „Ám közben föltűnik nekem, mennyire hajlamos elmém a tévedésre. Mialatt ugyanis mindezt magamban, csendben, szavak (32) nélkül átgondolom, a pusztá szavak mégis megakasztanak, s csaknem tévútra vezet a megszokott beszédmód. Azt mondjuk ugyanis, hogy magát a viaszt látjuk, ha jelen van, nem pedig azt, hogy a szín vagy az alak alapján úgy ítélünk, hogy jelen van.” AT VII. 31 sk.; Descartes 1640/1994. 41.

<sup>28</sup> A Misch-Ricoeur kapcsolatra Bollnow hívta fel a figyelmet. Lásd Boros 2021. 89–94.

*res cogitans* vagy *substantia cogitans* reifikáló, eldologiasító értelmében vett énfogalom felé lépni tovább, azt az elvárás keltve és azt az igényt támasztva benne, hogy valamilyen stabil, a dologihoz hasonló azonossága van, de legalábbis létrehozható, sőt létrehozandó valami efféle azonossága. Másfelől azonban semmi nem akadályozza meg az értelmezőt abban, hogy *res* vagy *substantia cogitans*-t *ego cogitans*-ként érte eldologiasítás nélküli, történetekben konstituálódó önmagásként, szilárd identitás helyett olyan ipszeitásként fogja fel *gondolkodó*, azaz a maga sajátos valóságát *nem a póré* testiségben fellelni vélő önmagát, ami *nem* készen kapott *adottság*, hanem *feladat*, melynek bármiféle mégoly ideiglenes megoldásához is csak komoly, sosem lankadó erőfeszítések útján lehet eljutni, és ráadásul még azt is lehet, sőt kell tudni róla, hogy sohasem válik véglegessé.

## IRODALOM

- Altrichter Ferenc 1993. *Cogito ergo sum*. In *Észérvek*. Budapest, Atlantisz. 119–184.
- Bernáth László 2018. *Morális felelősség, érdem és kontroll*. Budapest, L'Harmattan.
- Boros Gábor 2000. *Descartes és a korai felvilágosodás*. Budapest, Áron Kiadó – Brozsek Kiadó.
- Boros Gábor 2021. *Georg Misch és az önéletírás*. Budapest, Károli Könyvek – L'Harmattan. <https://doi.org/10.56037/978-963-414-772-5>.
- René Descartes 1640/1994. *Elmélkedések az első filozófiáról*. Ford. Boros Gábor. Budapest, Atlantisz.
- René Descartes 1650/2012. *A lélek szenvedélyei*. Ford. Boros Gábor és Gulyás Péter, Budapest, L'Harmattan.
- Düll Andrea: *Helyek, tárgyak, viselkedés. Környezetpszichológiai tanulmányok*, [https://www.researchgate.net/publication/274699356\\_Dull\\_Andrea\\_Helyek\\_targyak\\_viselkedes\\_Kornyezetpszichologiai\\_tanulmanyok](https://www.researchgate.net/publication/274699356_Dull_Andrea_Helyek_targyak_viselkedes_Kornyezetpszichologiai_tanulmanyok) (utolsó megtekintés: 2024. 12. 22.)
- Erdős Attila 2024. *Önmentő érvessztés*. Budapest, Magvető.
- Farkas Katalin 2008. *The Subject's Point of View*. Oxford, Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199230327.001.0001>
- Kambouchner, Denis 2015. *Descartes n'a pas dit*, Paris, Les Belles Lettres.
- Komorjai László 2000. Még mindig *cogito*. In Boros Gábor, Schmal Dániel (szerk.) *Kortársunk Descartes*. Budapest, Áron. 167–222.
- Lénárt Tamás. *Érvessztés, szótapadás, saját ritmus*. <https://irodalmiszemle.sk/2019/04/lenart-tamas-envesztas-szotapadas-sajat-ritmus/> (utolsó megtekintés: 2024. 12. 22.)
- Misch, Georg 1969. *Geschichte der Autobiographie*. Vierter Band, zweite Hälfte. *Von der Renaissance bis zu den autobiographischen Hauptwerken des 18. und 19. Jahrhunderts*. Frankfurt/M, Verlag G. Schulte-Bulmke.
- Pavlovits Tamás 2010. *Blaise Pascal*. Gödöllő–Máriabesnyő, Attraktor.
- Wolfgang Röd 2000. A *cogito* körüli csatározás a kortárs filozófiában. In Boros Gábor, Schmal Dániel (szerk.) *Kortársunk Descartes*. Budapest, Áron. 379–398.
- Schapp Wilhem 1953. *In Geschichten verstrickt. Zum Sein von Mensch und Ding*. Hamburg, Meiner.
- Sepsi Enikő 2017. Valere Novarina és Pilinszky János, avagy az én nélküli költészet színháza. In Uő: *Kép, jelenlét, kenőzis*. Budapest, Károli Könyvek –, L'Harmattan. 133–141.
- Schmal Dániel 2023. Én-redukció és én-konstrukció Descartes-nál. Megjegyzések a tekinthető descartes-i problémájához. *Magyar Filozófiai Szemle*. 67/1. 88–103.